

Η μαρτυρία της Λίζας Πίνχας 70 χρόνια μετά¹

Από την ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Αν το όνομά της ήταν άγνωστο ως τώρα, ήταν γιατί έδρασε τα χρόνια που ακόμη επικρατούσε η γενική αδιαφορία και η σιωπή κάλυπτε με βαρύ πέπλο το γεγονός της εξόντωσης περίπου 6.000.000 Ευρωπαίων Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία με μοναδικό κριτήριο την εβραϊκή τους καταγωγή. Η Λίζα Πίνχας έδωσε μάχες ενάντια στη λήθη που κινδύνευε να σκεπάσει τη γενοκτονία των Εβραίων. [ΤΒ]

Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται, συντονισμός έκδοσης: Ζανέτ Μπατίνου, μεταγραφή χργρφ.-ελλ. μτφρ.-σημειώσεις: Γαρυφαλλιά Μίχα, εισαγωγή: Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, έκδ. Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος, Αθήνα 2014.

Πιστεύαμε πως σήμερα πια, 70 χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το άνοιγμα των ναζιστικών στρατοπέδων, οι μαρτυρίες των επιζώντων ήταν πια γνωστές. Τουλάχιστον οι γραπτές και οι ολοκληρωμένες, γιατί τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι από τους τελευταίους επιζώντες μιλούν με τη μία ή την άλλη ευκαιρία, διότι το αίτημα για την παρουσία τους αυξάνεται αντιστρόφως ανάλογα με την απώλειά τους, καθώς βαδίζουμε προς τη δίχως μάρτυρες εποχή. Όμως τις γραπτές μαρτυρίες τις θεωρούσαμε πια εκδεδομένες. Γιατί βέβαια το σχέδιο ενός συγκροτημένου βιβλίου είναι άλλη ιστορία από μια προφορική κατάθεση. Μεγάλη έκπληξη λοιπόν η έκδοση του βιβλίου *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται* και μάλιστα στα δίγλωσσα (αγγλικά και ελληνικά) το φθινόπωρο του 2014 από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος², η οποία αποτελεί εκδοτικό γεγονός. Όταν εκδοθεί και το γαλλικό πρωτότυπο, θα υπάρχει τρίγλωσσα η πλουσιότερη και μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες Ελληνοεβραίων.³

Τα συρτάρια και τα αρχεία θα μας εκπλήσσουν λοιπόν ακόμη με τους κρυμμένους θησαυρούς τους, ίσως και για καιρό. Βέβαια αυτές οι μαρτυρίες που γράφτηκαν πριν από δεκαετίες και εκδίδονται μετά θάνατον πρέπει να προσεγγιστούν κατά πρώτο λόγο μέσα στα συμφραζόμενα της εποχής που γράφτηκαν, και κατά δεύτερο λόγο μέσα στα συμφραζόμενα της δικής μας πια εποχής, στην οποία εκδίδονται και θα διαβαστούν. Η πρώτη, λόγου χάριν, ένδειξη της διαφοράς αυτής εντοπίζεται στον τίτλο που επιλέχθηκε για την ελληνική έκδοση το 2014: *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύ-*

Φωτογραφικό Αρχείο Εβρ. Μουσείου Ελλάδος

Η Λίζα Πίνχας με την αδελφή της Μαρί (μεταπολεμική φωτογραφία).

τωμα. Η ίδια η Λίζα Πίνχας δεν χρησιμοποίησε ποτέ αυτόν τον όρο, αφού ακόμη δεν είχε επινοηθεί στα χρόνια που έγραφε εκείνη για να κατονομάσει την εξόντωση των Εβραίων στα στρατόπεδα της ναζιστικής «τελικής λύσης».

Η συγγραφέας του χειρογράφου Λίζα Μάνο γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1916 σε μια πολυμελή, εύπορη οικογένεια, αργότερα πατρεύτηκε τον Ντάριο Πίνχας,

εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς, επέστρεψε και τέλος πέθανε στη Θεσσαλονίκη το 1980. Από την άνοιξη του '43 ως την άνοιξη του '45 μοιράστηκε τη μοίρα των 46.700 Θεσσαλονικιών Εβραίων που εκτοπίστηκαν από τη Θεσσαλονίκη για το Άουσβιτς-Μπιρκενάου⁴, όπου οι περισσότεροι βρήκαν αμέσως τον θάνατο. Η ίδια ανήκει στις λίγες χιλιάδες νέους που επελέγησαν για εργασία, και τελικά στους περίπου χίλιους επιζώντες που επέστρεψαν

στη Θεσσαλονίκη έχοντας ως εκ θαύματος γλιτώσει τον θάνατο όχι μόνο από τους θαλάμους αερίων αλλά και από τις κακουχίες και τις πορείες θανάτου⁵. Ενώ πολλοί μετανάστευσαν τα πρώτα χρόνια για το Ισραήλ, τις ΗΠΑ ή άλλες χώρες, εκείνη δεν εγκατέλειψε τον γενέθλιο τόπο ως το τέλος.

Η Λίζα Πίνχας υπήρξε πρωτοπόρος στην Ελλάδα όχι μόνο με τη συγγραφή της, αλλά και με τη δράση της γύρω από την υποστήριξη των επιζώντων («ομήρους» τους έλεγαν ακόμη, επιζώντες και μάρτυρες θα ονομαστούν από τη δεκαετία του 1980 και μετά), καθώς είχε ιδρύσει την Ένωση Περιθάλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Θεσσαλονίκης⁶. Εκεί βοηθούσε τους επιζώντες να συμπληρώσουν αιτήσεις για να ζητήσουν αποζημιώσεις από τη Γερμανία και φρόντιζε για την αποκατάστασή τους στα πολύ δύσκολα πρώτα χρόνια της επιστροφής.

Πρωτοπόρος, όμως, υπήρξε και με τη δράση της για τη μνήμη της γενοκτονίας των Εβραίων. Σε πολλές από τις μεταπολεμικές τελετές μνήμης που έγιναν στη Θεσσαλονίκη, σ' εκείνες τις σπαραχτικές των δεκαετιών '50 και '60, εκείνη θα λάβει δημόσια το λόγο. Θυμίζω πως τα μνημόσυνα αυτά της εποχής που το πένθος είναι ακόμη ιδιωτική εβραϊκή υπόθεση λαμβάνουν χώρα στη Συναγωγή των Μοναστηριωτών (τη μόνη από τις 35 συναγωγές που γλίτωσε από τη λαίλαπα των ναζι, γιατί ήταν επιταγμένη από τον Ερυθρό Σταυρό) και δεν αφορούν κανέναν άλλον στην πόλη, εκτός από τους επιζώντες. Η ομιλία της στις 20 Απριλίου 1969 – δημοσιεύεται στο βιβλίο στις σελίδες 298-302 – είναι ένα πολύ δυνατό κείμενο που χαρακτηρίζεται από διορατικότητα. Αντιλαμβάνεται ήδη αυτό που θα γίνει κοινή συνείδηση μερικές

δεκαετίες αργότερα δηλαδή τη σημασία της γενοκτονίας. Γράφει:

Το Άουσβιτς θα πρέπει να αποτελέσει μάθημα. Κόστισε υπερβολικά ακριβά για να το ξεχάσουμε. Όχι! Δεν θα το επιτρέψουμε· θα κάνουμε τα πάντα γι' αυτό. Πρέπει να παραμείνει πάντοτε ζωντανό· τα εκατομμύρια των θυμάτων των ναζιστικών στρατοπέδων το επιβάλλουν.[...] Θέλοντας να τους αφανίσουν, δεν κατάφεραν οι δήμιό τους παρά να τους κάνουν αθάνατους, ενώ οι ίδιοι καλύφθηκαν με ντροπή και όνειδος στους αιώνες των αιώνων. Αυτή είναι η νίκη των νεκρών επί των βασιανιστών τους.⁷

Στο κείμενο αυτό, η Πίνχας ξεδιπλώνει έναν λόγο εντελώς διαφορετικό από αυτόν της μαρτυρίας. Τον λόγο του ηθικού χρέους των επιζώντων και της στράτευσης στην αναγνώριση αυτής της μνήμης.

Η ΣΙΩΠΗ

Σκέφτομαι πως αν το όνομά της μου ήταν άγνωστο ως τώρα, ήταν γιατί έγραψε δίχως να δημοσιεύσει και έδρασε στα χρόνια της σιωπής. Στα χρόνια που ακόμη επικρατούσε η γενική αδιαφορία και η σιωπή κάλυπτε με βαρύ πέπλο το γεγονός της εξόντωσης περίπου 6.000.000 Ευρωπαίων Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία με μοναδικό κριτήριο την εβραϊκή τους καταγωγή. Η δράση και η γραφή της Πίνχας σταματούν το 1972, όταν ένα εγκεφαλικό επεισόδιο δεν θα της επιτρέψει πια να συνεχίσει. Η ίδια θα πεθάνει το 1980, στην αυγή της δεκαετίας κατά την οποία σπάει διεθνώς η σιωπή και πληθαίνουν παντού οι μαρτυρίες και το ενδιαφέρον. Η μαρτυρία της λοιπόν, από τις πρώτες που πέρασαν στο χαρτί, και θα μπορούσε να είναι η πρώτη ελληνοεβραϊκή μαρτυρία που θα άνοιγε τον δρόμο και σε άλλες, ξέμεινε μοναχική και λησμονημένη, αδημοσίευτη ως το 2014.

Η ΟΨΙΜΗ ΕΚΔΟΣΗ

Επιπλέον δυσκολία ως προς την έκδοση: η θεσσαλονικιά σεφαραδίτισσα Λίζα, λαμπρή μαθήτρια της Alliance Israélite Universelle, γράφει βέβαια στα γαλλικά. Στα ωραία, l'ingresque γαλλικά⁸, που μιλούσαν κι έγραφαν οπωσδήποτε οι σεφαραδίτες αλλά και πολλοί άλλοι καλ-

Η Λίζα Πίνχας (στο κέντρο) και η ελληνοεβραϊκή αντιπροσωπεία στο Άουσβιτς (τέλη δεκαετίας '60).

λιεργημένοι αστοί σε όλο το Λεβάντε, κι ας μην είχαν ποτέ πατήσει το πόδι τους στη Γαλλία. Ο υποθετικός εκδότης έπρεπε λοιπόν να υπερβεί τη δυσκολία της μετάφρασης, και μάλιστα από δυσανάγνωστο χειρόγραφο. Ή έπρεπε να αναζητήσει η ίδια εκδότη στη Γαλλία. Δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να το κάνει; Καθοριστικό ρόλο στην καθυστέρηση έπαιξε σίγουρα και η τελειομανία της. Όσο ο καιρός περνούσε, διασταύρωνε με δημοσιευμένα κείμενα στα γαλλικά το κείμενό της, έκανε διορθώσεις, διευκρινίσεις, πλήρη έλεγχο στα πραγματολογικά στοιχεία. Όλα αυτά που αποδίδουν σήμερα σ' αυτή τη μαρτυρία, μάλλον την τελευταία που θα εκδοθεί, την πρώτη θέση ανάμεσα στις ελληνοεβραϊκές μαρτυρίες.

Νομίζω πως όλα αυτά ερμηνεύουν κάπως την όψιμη αυτή έκδοση. Αν το χειρόγραφο έμεινε τόσα χρόνια στο συρτάρι, και πολλά ακόμη στο αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου, τουλάχιστον επωφελήθηκε μιας εξαιρετικά επιμελημένης έκδοσης, με τη φροντίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Η Γαρυφαλλιά Μίχα, editor του χειρογράφου, μετέγραψε το δύσκολο και πυκνό πρωτότυπο χειρόγραφο σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, το μετέφρασε από τα γαλλικά με εναισθησία και γνώση, προσφέροντάς μας μια εξαιρετική απόδοση.

Επίσης η έκδοση υποστηρίζεται από εισαγωγές, φωτογραφικό υλικό

και μια ομιλία της Πίνχας σε επίμετρο. Φωτίστηκε δηλαδή πολύπλευρα, με την εκ των υστέρων έρευνα και γνώση. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να εντάξω αυτή την όψιμη εκδεδομένη αλλά πρώιμα γραμμένη μαρτυρία, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο της συγγραφέως της, και σχεδόν σαράντα από τότε που εγκατέλειψε το χειρόγραφο, στο corpus των μαρτυριών των ελληνοεβραίων επιζώντων, στο οποίο και ανήκει. Μία ακόμη μαρτυρία λοιπόν, εβδομήντα χρόνια μετά, όταν πια ξέρουμε τόσο πολλά; Καθόλου. Το βιβλίο έχει πολλές ιδιομορφίες. Και ξεκινά από μία πολύ χαρακτηριστική: Το αίτημα της Λίζας Πίνχας είναι πολύ απαιτητικό, απαιτητικότερο από άλλων μαρτύρων, και σ' αυτό θα συμφωνήσω με την ιστορικό Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, που γράφει στην εκτενή εισαγωγή της πως «βάζει πολύ ψηλά τον πήχυ για την αποτύπωση της αλήθειας»⁹.

Αφ' ενός λοιπόν η υψηλή αυτή απαίτηση από τον εαυτό της στην οποία ήδη αναφέρθηκα, αφ' ετέρου ο παράγων της χρονικής στιγμής (το ότι δηλαδή ξεκινά πολύ νωρίς να γράφει, στα χρόνια της σιωπής) εξηγεί τη δυσκολία της να θεωρήσει το βιβλίο της ολοκληρωμένο. Χρησιμοποίηω τη λέξη «νωρίς», γιατί ακόμη και το 1972, που σταματά την επιμέλεια του χειρογράφου για τα σοβαρά προβλήματα υγείας που ήδη προαναφέραμε, ήταν ακόμη

πολύ νωρίς για μαρτυρίες στην Ελλάδα. Θυμίζω πως η εποχή της δημοσίευσης των μαρτυριών των Ελληνοεβραίων ξεκινά τη δεκαετία του '80 και ολοκληρώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 2000¹⁰. Πρώιμο λοιπόν το βιβλίο της, σημαντικότερο και σήμερα, αν έβγαινε στην εποχή του, ως πρώτη ελληνοεβραϊκή μαρτυρία θα ήταν ακόμη συγκλονιστικότερο. Η ίδια θα πεθάνει τον Ιανουάριο του 1980, στην αυγή δηλαδή της δεκαετίας που θα αρχίσει διεθνώς να αναδύεται και να συγκροτείται αυτή η μνήμη. Ανήκει αναμφίβολα στους πρωτοπόρους.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Οι γραπτές μαρτυρίες Ελληνοεβραίων (δεν μετρώ εδώ τις προφορικές που δημοσιεύτηκαν) δεν είναι έτσι και αλλιώς πολλές. Λιγότερες από 20, και αυτές των γυναικών είναι πολύ λιγότερες, τέσσερις μαζί με της Πίνχας. Οι άλλες τρεις είναι της Μπέρρυς Ναχμία από την Καστοριά, που εκδόθηκε το 1989 στην Αθήνα, από αθηναϊκό εμπορικό εκδοτικό οίκο, και έφτασε σ' ένα ευρύτερο κοινό με απανωτές εκδόσεις, της Έρικας Κούνιο Αμαρτίου, που πρωτοεκδόθηκε το 1995 στη Θεσσαλονίκη και που θα γνωρίσει δύο επανεκδόσεις και πολλές μεταφράσεις, και της Νάτας Όσμο Γκατένιο από την Κέρκυρα, που εκδόθηκε το 2005 στην Αθήνα¹¹.

Η μαρτυρία της Λίζας Πίνχας από τη Θεσσαλονίκη εγγράφεται λοιπόν σ' αυτό το πολύ μικρό corpus γραπτών μαρτυριών Ελληνοεβραίων γυναικών και το εμπλουτίζει ιδιαίτερος. Ξεχωριστές γυναίκες όλες τους. Όχι μόνο βρήκαν το κουράγιο να βυθιστούν ξανά στις επώδυνες αναμνήσεις και να αφηγηθούν γραπτά την εμπειρία τους από το «ανείπωτο», αλλά έδρασαν και με άλλους τρόπους: τη σκυτάλη της Πίνχας, που ίδρυσε την «Ένωση Περίθαλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Θεσσαλονίκης» (σ. 62) στη Θεσσαλονίκη στα πρώτα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, στηρίζοντας τους επιζώντες στα τόσα τους προβλήματα, θα πάρει αργότερα η Μπέρρυ Ναχμία από το 1981 στην Αθήνα, ως Πρόεδρος της «Ένωσης Ελληνοεβραίων Ομήρων» (για επιζώντες από όλη την Ελλάδα πια κι όχι μόνο από τη Θεσσαλονίκη). Τότε θα αρχίσει να στηρίζει τους επιζώντες που αντιμετωπίζουν πια άλλα προβλήματα καθώς γερνούν, αλλά κυρίως να είναι η δημόσια φωνή αυτής της μνήμης, καθώς το ενδιαφέρον αρχίζει να αφυπνίζεται και στην Ελλάδα για την εξόντωση των Ελληνοεβραίων. Τη θέση αυτή κράτησε σχεδόν τρεις δεκαετίες (1981-2008), όταν αποσύρθηκε κι εκείνη από τον δημόσιο βίο για λόγους υγείας.

Η Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο πέρα από τη δική της μαρτυρία συνέλεξε με τη βοήθεια του Αλμπέρτου Ναρ και δημοσίευσε το 1998 45 προφορικές μαρτυρίες Θεσσαλονικιών Εβραίων (ανδρών και γυναικών) που δεν είχαν το κουράγιο να γράψουν μόνοι τους, αλλά που δέχτηκαν ν' απαντήσουν στις ερωτήσεις της παλιάς τους συγκρατούμενης.¹² Θεωρώ πως η ιστορία της μνήμης της Shoah στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δράση αυτών των τριών γυναικών από τη γενιά των επιζώντων του Άουσβιτς. Τους χρωστάμε λοιπόν πάρα πολλά.

* * *

Η αφήγηση της Πίνχας ξεκινά με την εξής δήλωση: «Ακολουθώντας το παράδειγμα όλων εκείνων που έχουν γράψει για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ανδρών, θέλω κι εγώ με τη σειρά μου να σας δώσω μερικές λεπτομέρειες για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης γυναικών.» (σ. 65) Η Λίζα Πίνχας μας εισάγει σ' ένα στρατοπεδικό σύμπαν γένους θηλυκού. Είναι πολύ σημαντικό που έχει αυτή τη συνείδηση και τη

βούληση από την αρχή και το δηλώνει. Η βιωμένη της εμπειρία ως γυναίκας κρατούμενης θα καθορίσει την οπτική της που με τη σειρά της θα σφραγίσει το βιβλίο της.

Ποτέ μία μαρτυρία δεν αφηγείται την ιστορία ενός μόνο προσώπου. Η καθημία από τις επιζώσες θα μιλήσει επίσης και για τις άλλες, αυτές που χάθηκαν, και αυτές που μοιράστηκαν τα ίδια μαρτύρια. Η Charlotte Delbo, από τις πιο ξεχωριστές γυναικείες φωνές της στρατοπεδικής λογοτεχνίας, γαλλίδα πολιτική κρατούμενη για ένα διάστημα στο Άουσβιτς, αφιέρωσε στις συντρόφισσές της της ίδιας αποστολής ένα ολόκληρο βιβλίο στο οποίο μίλησε για την καθημία χωριστά¹³.

Άλλο παράδειγμα: μόλις κυκλοφόρησε σε εξαιρετική έκδοση η ελληνική μετάφραση του βιβλίου της Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόυμαν, *Μίλενα από την Πράγα*¹⁴, που είναι αφιερωμένο στη Μίλενα Γίεσενσκα, συγκρατούμενη της συγγραφέως στο στρατόπεδο γυναικών του Ράβενσμπρυκ και αγαπημένης του Φραντς Κάφκα. Η συγγραφέας σημειώνει:

Χρειάστηκε πολύς καιρός ωστόσο τολμήσω να γράψω τούτο το βιβλίο. Το έκανα γιατί η προσωπικότητα της Μίλενα Γίεσενσκα με είχε συνεπάρει και γιατί μαζί της με συνέδεε βαθύτατη φιλία.¹⁵

Στην περίπτωση του βιβλίου της Μπούμπερ Νόυμαν η αφήγηση περιστρέφεται γύρω από ένα εξαιρετικής σημασίας πρόσωπο. Στις μαρτυρίες των γυναικών όμως, συχνά η αναφορά στις συγκρατούμενες είναι πολύ πιο διευρυμένη απ' ό,τι στις ανδρικές, που πολλές φορές επικεντρώνονται στο να μιλήσουν για τον έναν, τον ξεχωριστό σύντροφο, όπως ο Λέβι για τον Πίκκολο ή ο Σεμπρούν για το alter ego του, τον φοιτητή φιλοσοφίας στον *Νεκρό που μας χρειάζεται* ή το παλικάρι από το Σωμύρ στο *Μεγάλο Ταξίδι*.¹⁶

Κι επανέρχομαι στο βιβλίο της Πίνχας: εδώ οι άλλες δεν είναι μόνο οι συντρόφισσες που χάθηκαν, ή η μία ξεχωριστή φίλη. Η Λίζα αναφέρεται σ' ένα πλήθος γυναικών, που πάντοτε αναφέρονται με το μικρό τους όνομα και την εθνικότητά τους (θυμίζω πως στο εβραϊκό σύμπαν του στρατοπέδου οι εθνικές ταυτότητες αποτελούν διακριτικό γνώρισμα, αναφέρεται

λοιπόν στις Πολωνέζες, στις Ουγγαρέζες, στις Γαλλίδες, τις Ελληνίδες). Θα τολμούσα να πω πως η κοινωνικότητα κατέχει μια ιδιαίτερη θέση σ' αυτό το έργο. Αυτή η κοινωνικότητα στάθηκε μία αναγκαία συνθήκη για την επιβίωση. Αποφεύγω εσκεμμένα τον όρο «στρατηγική», που εμπεριέχει κάτι το εμπρόθετο και το εκλογικευμένο, ως μία υστεροβουλία σχεδόν. Ενίοτε η Λίζα αναφέρεται με τέτοιο τρόπο στις συγκρατούμενες της, που θα νόμιζε κανείς ότι μιλά για την κανονική ζωή, γι' αυτό και χρησιμοποιώ τον όρο «κοινωνικότητα» πέρα από τον όρο «αλληλεγγύη», που ήταν φυσικά ευνόητος. Λόγου χάριν:

Είχα γνωρίσει μια νεαρή Πολωνέζα που την έλεγαν Χάνκα. Δούλευε στα μαγειρεία. Ήταν μία νέα γυναίκα, καλλιεργημένη, διανοούμενη. Συνεννοούμασταν καταπληκτικά [στα γαλλικά εννοείται, ως καλλιεργημένες γυναίκες] και μία φίλια από τις πιο ειλικρινείς μας συνέδεσε πολύ γρήγορα. Οι μικρές μου φίλες, η Μπέλλα και η Μίνι, και η μικρή μου αδερφή Μαρί κι εγώ της φέρναμε κάθε μέρα κοσμήματα μεγάλης αξίας, χρήματα, ωραία εσώρουχα και φίνες κάλτσες, αρωματικό σαπούνι κ.λπ. Μεταξύ μας δεν ίσχυε η χυδαία συναλλαγή όπως με άλλες. Της τα προσφέραμε όλα και εκείνη μας έδινε ακατάπαυστα προμήθειες.

Αργότερα, όταν δεν θα δουλεύει πια στο κομμάντο Κάναντα, και δεν θα μπορεί να της προσφέρει τίποτε, η Χάνκα δεν θα σταματήσει να της φέρνει ένα σωρό τρόφιμα. Υπάρχει όμως και η μικρή αδελφή. Γράφει γι' αυτήν: «Η αδερφή μου ήταν ό,τι πιο ιερό μου είχε απομείνει απ' όλη την οικογένειά μας, ήταν αυτό που με κρατούσε ακόμα ζωντανή. Ανησυχούσα γι' αυτήν και φρόντιζα για την εύθραυστη υγεία της, χωρίς η ίδια να το καταλαβαίνει. Την πρόσεχα σαν τα μάτια μου» (σ. 96).

Αφού έχει χάσει τον σύζυγό της, πολλά αδέρφια της και τους γονείς της, καθώς και πάνω από 100 μέλη της ευρύτερης οικογένειάς της στο στρατόπεδο, αυτή η μικρή αδερφή είναι πραγματικός λόγος ύπαρξης, raison d'être. Και είναι γνωστό ότι όσοι είχαν ένα ισχυρό κίνητρο επιβίωσης, έναν στόχο, κατόρθωναν συχνότερα να δώσουν την απίστευτη μάχη της επιβίωσης, να μην παραιτηθούν, να μη γίνουν «μου-

σουλμάνοι» (στη γλώσσα του στρατοπέδου σημαίνει παραιτημένοι κι ετοιμοθάνατοι).

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ

Είπα ήδη πως το εγχείρημα της Λίζας Πίνχας υπερβαίνει την απλή αφήγηση της περιπέτειάς της και πάει πολύ πέρα από το «να μας πει τα βάσανά της». Θέλει μέσα από την προσωπική της ματιά να περάσει και όσα περισσότερα μπορεί από την ιστορία του στρατοπέδου, γράφει συγχρόνως ένα βιβλίο για το ίδιο το Άουσβιτς. Παράδειγμα: το κεφάλαιο «Οι Ουγγαρέζες». Μέσα απ' αυτό μαθαίνει ο αναγνώστης την εκτόπιση των Ουγγροεβραίων γυναικών στο Άουσβιτς, αλλού μαθαίνει για τους 80.000 Εβραίους του Λοτς, για την εξόντωση των Τσιγγάνων, αλλά και για την τρομερή εξέγερση στις 7 Οκτωβρίου του 1944¹⁷ και για τη σπαρακτική ιστορία της επαναστάτριας Μάλα και του καλού της. Έτσι μαθαίνουμε και για τις πράξεις αντίστασης εντός του στρατοπέδου.

Θέλει επίσης να αποδώσει τα πάντα με τρομερή ακρίβεια, όπως ήδη επισημαίνει η Γαρυφαλλιά Μίχα στην εισαγωγή της, που γράφει, έχοντας εργαστεί με το χειρόγραφο:

Σχολαστική αναφορά στους κυρίαρχους του στρατοπέδου. Οι βαθμίδες της ναζιστικής στρατιωτικής ιεραρχίας, στα γερμανικά κι αυτές, συνοδεύουν κάθε όνομα. Όλα, σε κάθε λεπτομέρεια, πρέπει να καταγραφούν. Κόκκινες και μπλε σημειώσεις στο περιθώριο, στο πλάι, ανάμεσα στις γραμμές, των χειρόγραφων σελίδων φανερώνουν την αγωνία της. Αγωνία να τα χωρέσει όλα στο χαρτί. (σ. 63)

Οι τίτλοι όλων των αξιωματούχων πρέπει να είναι ακριβείς: όχι απλώς η Καρο, αλλά και η Oberkaro και η Unterkaro (οι διαβαθμίσεις του αξιώματος) αλλά και η Stubedienst, η Vorarbeiterin και στον πληθυντικό οι Aufseherinnen, οι Posten, για τους οποίους μαθαίνουμε ότι είναι αυτοί

που ανελάμβαναν μαζί με τους Ες Ες την εποπτεία των στρατοπέδων. Είχαν κι αυτές όπως και οι Posten που μας συνόδευσαν τεράστιους σκύλους έτοιμους να δαγκώσουν στο πρώτο πρόσταγμα του αφεντικού τους, τους οποίους αμολούσαν κατα-

πάνω μας, ενώ περπατούσαμε, όχι για να γελάσουν, αλλά για να μας κάνουν κακό. (σ. 95)

Εξ άλλου το γέλιο απαγορεύεται, και όταν κάποτε πηγάζει αυθόρμητα, τιμωρείται αυστηρά. Αντές όμως γελούν όσο μπορούν. Αναφέρει και άλλα πάμπολλα μικροαξιώματα στην ατελείωτη ιεραρχική κλίμακα των στρατοπέδων που συναποτελούσαν την «γκρίζα ζώνη», όπως την ορίζει πρώτος και την αναλύει έξοχα ο Πρίμο Λέβι. Την ευρύτατη εκείνη ζώνη μεταξύ απόλυτων θυμάτων και απόλυτων θυτών, όλων των μικροπρονομιούχων που μοιράζονταν ένα ξεροκόμματο εξουσίας ή και ένα μεγαλύτερο κομμάτι. Ορθά η Γαρυφαλλιά Μίχα τα άφησε στα γερμανικά, παραθέτοντάς τα σε μετάφραση στις 220 υποσελίδες σημειώσεις της.

Η γλώσσα του στρατοπέδου πρέπει να «ακούγεται» (ή μάλλον οι γλώσσες) γιατί τα στρατόπεδα ήταν μια γλωσσική βαβέλ. Η Λίζα Πίνχας νιώθει τη σημασία που έχει αυτό – πράγμα που δεν ισχύει για όλες τις μαρτυρίες και οπωσδήποτε όχι στον ίδιο βαθμό. Αργότερα, πολύ αργότερα, στα μεγάλα κείμενα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας θα χρησιμοποιηθεί αυτό ως αφηγηματική στρατηγική (κορυφώνεται στον *Νεκρό που μας χρειάζεται* του Χόρχε Σεμπρούν¹⁸), όπου αντηχούν διαρκώς στην πρωτότυπη γλώσσα τα ισπανικά των Ισπανών κομμουνιστών κρατουμένων, οι διαταγές των Γερμανών στα γερμανικά αλλά και οι στίχοι των τραγουδιών της Ζάρα Λεάντερ που παίζουν στο Μπούχενβαλντ τις Κυριακές, καθώς και λέξεις από το «σαμπέρ» των στρατοπέδων, την ανάμικτη αυτή γλώσσα στην οποία είτε επινοούνταν νέες λέξεις είτε οι λέξεις άλλαζαν νόημα.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το ρήμα «οργανώνω» που σημαίνει «κλέβω». Το έχει εξηγήσει ο Πρίμο Λέβι, το χρησιμοποιεί πάντοτε η Λίζα Πίνχας. Το διάστημα που δουλεύει ως προνομιούχα στο κομμάντο Κάναντα, στο κομμάντο που ξεδιαλέγουν τα βουνά από ρούχα και προσωπικά αντικείμενα των εκτοπισμένων που τα άφησαν φτάνοντας στο στρατόπεδο, είναι η προσφορότερη περίοδος για να «οργανώνουν» μικροαντικείμενα με φοβερές βέβαια προφυλάξεις. Κατοπινές σκέψεις συνοδεύουν ενίοτε αυτές τις περιγραφές. Γράφει λόγου χάριν:

Πώς είχαμε γίνει έτσι... Σκεφτόμασταν μόνο το πώς θα ορ-

Φωτογραφικό Αρχείο Εβρ. Μουσείου Ελλάδος

Λίζα Πίνχας, 27 Ιουλίου 1946, Θεσσαλονίκη.

γανώναμε φαγητό για να αντέξουμε τις αρρώστιες, το κρύο, το μαρτύριο της πείνας και, κυρίως, το πώς θα γλιτώσουμε τον θάνατο. Είχαμε πάψει πλέον να σκεφτόμαστε εκείνους τους άτυχους που τους είχαν μόλις σκοτώσει με αέριο και χάρη στους οποίους είχαμε εμείς την ευκαιρία να επιβιώσουμε. (σ. 204)

Γι' αυτό όμως και επιβίωσαν.

Τα αντικείμενα που «οργανώνουν» βρίσκονταν στις προμήθειες που υπήρχαν στις αποσκευές των ανθρώπων που μόλις έφταναν με το τραίνο οδηγούνταν κατ' ευθείαν στους θαλάμους αερίων και τα πτώματά τους καίγονταν στα κρεματόρια. Και θυμίζω πως αυτοί ήσαν φυσικά οι συντριπτικά περισσότεροι. Οι μάρτυρες που επέζησαν και επέστρεψαν ήταν κατά κανόνα νέοι και υγιείς άνδρες και γυναίκες που είχαν γλιτώσει άπειρες «σελεξιόν» –άλλη λέξη των θυτών, που σημαίνει την διαλογή όσων θα θανατωθούν

άμεσα–, γιατί είχαν επιλεγεί για τα καταναγκαστικά έργα, είχαν αντέξει τις αφάνταστες κακουχίες, είχαν επιβιώσει ακόμη και από τις πορείες θανάτου από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, καθώς οι σύμμαχοι πλησίαζαν, στις οποίες χάθηκαν πάρα πολλοί άνθρωποι. Η ίδια θα επιζηήσει και θα αφηγηθεί την πορεία από το Άουσβιτς στο στρατόπεδο γυναικών Ράβενσμπρυκ.

Το δικό τους λοιπόν μαρτύριο θέλει να αποδώσει η Λίζα Πίνχας όσο πιο λεπτομερώς γίνεται. Στην ιστοριογραφία μιλάμε για thick description, πυκνή περιγραφή, όσο πιο πυκνή γίνεται, ώστε να αποδοθούν όσο το δυνατόν περισσότερα ίχνη της πραγματικότητας. Αυτήν την τεχνική χρησιμοποιεί η Πίνχας, δίχως φόβο μήπως κουράσει τον αναγνώστη της. Αναρωτιέται κανείς γιατί τόσες περιγραφές δυσεντερίας, τύφου, διάρροιας, λερωμένων ρούχων; Τόσες λεπτομέρειες γύρω από την αίσθηση του κρύου και της πείνας, τις δύο βασικές μαρτυρικές αισθήσεις που τους ακολουθούν από

την πρώτη ως την τελευταία στιγμή. Νομίζω πως η απάντηση κρύβεται στην εμμονική ανάγκη αποτύπωσης της κάθε λεπτομέρειας που καταστά ψυχαναγκαστική. Αν μπορούσε, θα είχε κρατήσει ημερολόγιο. Είναι σαν αυτή η μαρτυρία να προσπαθεί να αναπαραγάγει το ημερολόγιο που ήταν αδύνατον να κρατά. Ένα άλλο στοιχείο είναι και οι τρομερά ζωντανοί διάλογοι που παρεμβάλλονται διαρκώς και ζωντανεύουν με θεατρικότητα τα πρόσωπα. Και αυτό ανήκει στις ιδιαιτερότητές της αλλά και στην αφηγηματική της δύναμη και χάρη. Από την άλλη, παρεμβάλλονται ενίοτε και οι εκ των υστέρων σκέψεις που δημιουργεί η χρονική απόσταση και που έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον.

ΕΛΛΗΝΟΕΒΡΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Θα μπορούσα να σχολιάσω πολλά ακόμη από το ερεθιστικό αυτό κείμενο, αλλά θα περιοριστώ σε μία τελευταία ιστορία της για να κλείσω, που αποδεικνύει μια πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή. Είναι τα τελευταία Χριστούγεννα του Άουσβιτς, αυτά του 1944. Γράφει:

Καθώς πλησίαζαν οι γιορτές του τέλους της χρονιάς, οι Γερμανοί έβαλαν μια χούφτα κρατούμενες, από τις πιο επιδέξιες, να φτιάξουν στολίδια για το χριστουγεννιάτικο δέντρο. [...] Η κυρία Κοέν [...] μου έφερε λίγο μάλλινο νήμα σε διάφορα χρώματα, με το οποίο προσπαθούσα να φτιάχνω μικρούς εύζωνες που προσέφερα στους συντρόφους μου άνδρες ή γυναίκες.

Και μία μέρα κάνει το αριστούργημά της, τον πιο ωραίο της εύζωνα.

Έβαλα όλη την αγάπη και την υπερηφάνεια που έχω για την πατρίδα μου για να φτιάξω τον πιο όμορφο τσολιά που μπορούσα να φανταστώ. [...] Τίποτε δεν έλειπε, το σύνολο είχε τον εθνικό χαρακτήρα που ήθελα να του δώσω, και κάτι το αρρενωπό που έμοιαζε να του δίνει ψυχή. (σ. 223)

Λυπάται που θα δώσει τον εύζωνα της στον Γερμανό για να τον κρεμάσει στο δέντρο, και του ψιθυρίζει στο αυτί την ευχή της για απελευθέρωση, που θα πραγματοποιηθεί

λίγες εβδομάδες αργότερα, όταν θα εγκαταλείψουν το Άουσβιτς που εκκενώνεται άρον άρον, γιατί πλησιάζουν οι σύμμαχοι. Σαν το μικρό φετίχ, που συμπύκνωνε νοσταλγία και αγάπη για την πατρίδα, να λειτούργησε μαγικά. Η Λίζα Πίνχας είναι όντως Ελληνίδα, και ας το αμφισβήτησαν ορισμένοι μικρόψυχοι συμπατριώτες της, και ας προσπάθησαν οι ναζί να την φυλακίσουν κι αυτήν όπως κι όλους τους Ευρωπαίους Εβραίους σε μία μόνο συνιστώσα της ταυτότητάς τους, την εβραϊκή. Απόλυτη αποτυχία στο εξωπραγματικό τους σχέδιο να κατασκευάσουν «Εβραίους» που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνο Εβραίοι. Οι ιουδαίο-εθνικοί είναι μια πραγματικότητα στις ευρωπαϊκές χώρες μετά τη χειραφέτηση (δηλ. οι Γαλλοεβραίοι, Γερμανοεβραίοι, Ελληνοεβραίοι κλπ.¹⁹)

Η Λίζα Πίνχας γεννημένη το 1916 και μεγαλωμένη στην ελληνική πια Θεσσαλονίκη, έχει διασχίσει τον δρόμο από τη σεφαραδίτικη ταυτότητα της Θεσσαλονικιάς προς αυτήν της Ελληνοεβραίας κι έχει αποκτήσει έντονη συνείδηση Ελληνοεβραίας. Το ευζωνάκι στο χριστουγεννιάτικο δέντρο του Άουσβιτς έρχεται να το επιβεβαιώσει με τον πιο εύγλωττο και συγκινητικό τρόπο. Κι όχι μόνο αυτό.

Η Πίνχας θα επιστρέψει και θα παραμείνει για όλη της τη ζωή στη Θεσσαλονίκη. Ακόμη κι όταν η αδελφή της την καλεί στις Ηνωμένες Πολιτείες και πηγαίνει, αυτό δεν θα αποτελέσει παρά ένα μικρό διάλειμμα. Η δύσκολη Θεσσαλονίκη, η πόλη της σιωπής των δεκαετιών 1950, 1960, 1970 και της ενοχής, «η πόλη των φαντασμάτων» κατά Μαζάουερ, αυτή είναι η πατρίδα της. Εκεί θα προσφέρει τις ανεκτίμητες υπηρεσίες της, εκεί και θα τελειώσει τη ζωή της, πλάι στον Θερμαϊκό.

ΤΟ ΧΡΕΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Η τόσο αρνητική συγκυρία των τελευταίων χρόνων (άνοδος νεοναζισμού και αντισημιτισμού παντού στην Ευρώπη, με νέα χαρακτηριστικά, και με την έντονη παρουσία τζιχαντιστών) αυτή η δύσκολη συγκυρία λοιπόν, που πολλές φορές μας κόβει την ανάσα (πρόσφατα ακόμη, τον Ιανουάριο του 2015 αλλά και τον Νοέμβριο του 2015 με τις επιθέσεις στο Παρίσι), μας ωθεί πολύ φυσικά να δούμε το βιβλίο σ' αυτά τα συμφραζόμενα και σ' αυτά να αποδώσουμε την αξία

του σήμερα.

Άλλη μία μαρτυρία, άλλο ένα βιβλίο, συγκλονιστικό στην αλήθειά του, ελπίζουμε πως μπορεί να βοηθήσει στη μάχη της αλήθειας και του δικαίου, αν και σήμερα δεν λείπουν πια ούτε οι μαρτυρίες ούτε οι μελέτες, κάθε άλλο μάλιστα. Αυτό όμως που θέλω εδώ να τονίσω είναι πως η αξία του βιβλίου πάει πολύ πέρα από τη συγκυρία και είναι πολύ ευρύτερη και όχι αποκλειστικά χρηστική. Δίχως λοιπόν ν' αμφισβητώ την οφθαλμοφανή του χρησιμότητα²⁰, θέλω να τη διευρύνω και να υποστηρίξω ότι η αξία του δεν περιορίζεται σ' αυτήν. Ο Πρίμο Λέβι, αφού επισκέφτηκε επί χρόνια πολλά σχολεία στην Ιταλία, προς το τέλος πια είχε κουραστεί να βρίσκεται αντιμέτωπος με ερωτήσεις μαθητών του τύπου «γιατί έγινε ο πόλεμος, γιατί έγιναν τα στρατόπεδα, γιατί εξοντώθηκαν οι Εβραίοι». Έλεγε πως δεν ήξερε ν' απαντήσει παρά μόνο με θολές γενικόλογες γύρω από τη φύση του ανθρώπου που είναι κακή και όχι καλή.²¹ Οι μάρτυρες και οι μαρτυρίες δεν μπορούν να απαντήσουν σε όλα τα σημερινά μας ερωτήματα και δεν πρέπει να τους φορτώνουμε αυτήν την υποχρέωση. Μπορούμε και οφείλουμε όμως να τους ακούσουμε, κι αυτό είναι το δικό μας χρέος απέναντι στους ίδιους αλλά και στη μνήμη της γενοκτονίας, που αποκρίνεται στο δικό τους χρέος της μνήμης, το οποίο ολοκληρώνεται μόνο όταν βρει αποδέκτες.

Κι οφείλουμε να τους ακούσουμε γιατί –κι εδώ δανειζομαι τα λόγια του Ίμρε Κέρτες:

Το Ολοκαύτωμα αποτελεί αξία, διότι μέσα από απροσμέτρητη οδύνη μας οδήγησε σε απροσμέτρητη γνώση: κι έτσι περικλείει ένα απροσμέτρητο ηθικό περιεχόμενο.

Κι αυτό μας είναι απαραίτητο ανεξαρτήτως της όποιας συγκυρίας. ■

¹ Επεξεργασμένη μορφή ομιλίας στην παρουσίαση του βιβλίου, οργανωμένη από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, τον Φεβρουάριο του 2015 στο Ινστιτούτο Θεοβάντες. Άλλοι ομιλητές: Αριέλλα Ασέρ, Σάββας Μιχαήλ, και εισαγωγές από τη διευθύντρια του Μουσείου Ζανέτ Μπατίνου και από τη Νανά Μωυσή, ανιψιά της Λ. Πίνχας.

² *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, εκδ. Εβραϊκού

Μουσείου της Ελλάδος, συντονισμός έκδοσης Ζανέτ Μπατίνου, μεταγραφή χργρφ.-ελλ. μτφρ.-σημειώσεις Γαρυφαλλιά Μίχα, εισαγωγή Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, Αθήνα 2014. / Αγγλ. έκδ.: *Lisa Pinhas, A narrative of evil*, μτφρ. Κατερίνα Μπούρα, εκδ. Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, Αθήνα 2014.

³ Η γαλλική έκδοση του πρωτοτύπου ετοιμάζεται επίσης για το 2016 από την Fondation pour la Mémoire de la Shoah στο Παρίσι, σε συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (επιμ. Philippe Weyl, ιστορικός σχολιασμός Tal Brutmann).

⁴ Χειρόγραφο έγγραφο με αριθμούς αποστολών που δίνει τον συνολικό αριθμό εκτοπισμένων 46.700 στο αρχείο Λ. Πίνχας στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

⁵ Έτσι ονομάστηκαν οι πορείες στις οποίες οι ναζί εξανάγκασαν τους επιζώντες στην εκκένωση του στρατοπέδου προς άλλα στρατόπεδα. Και αυτή η αφήγηση είναι συγκλονιστική στη μαρτυρία της Πίνχας (σ.227-239).

⁶ *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 12, από πρόλογο της ανιψιάς της Νανάς Μωυσή, που παραθέτει και τα βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως. Η ίδια παρέδωσε το χειρόγραφο στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

⁷ *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 302.

⁸ Μαθημένα στο σχολείο μέσα από βιβλία κι όχι ως μητρική γλώσσα ή μηλεγμένα σ' ένα γαλλόφωνο περιβάλλον.

⁹ *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 31.

¹⁰ Για μαρτυρίες αλλά και για την μνήμη της γενοκτονίας βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, εκδ. Εστία, β' έκδ, Αθήνα 2013, σ. 157-197.

¹¹ Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγή για το αύριο*, επιμ. χργρφ. Ο. Βαρών, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989. Οι σιωπηρές εκμέρους του εκδότη επανεκδόσεις δεν επιτρέπουν να μετρήσουμε την ανταπόκριση σ' αυτή τη μαρτυρία, την πρώτη που ανοίγει δρόμο προς ένα ευρύτερο κοινό. / Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Αναμνήσεις μιας σαλονικιώτισσας Εβραίας*, εκδ. Παρατηρητής, α' έκδ. Θεσσαλονίκη 1995, β' έκδ. 1996, γ' έκδ. συμπληρωμένη Ιανός, Θεσσαλονίκη 2006. / Νάτα Οσμο Γκατένιο, *Από την Κέρκυρα στο Μπιρκενάου και στην Ιερουσαλήμ*, επιμ. Ρ. Γκαμπάι-Ταζάρτες, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005. Η συγγραφέας είναι η μόνη από τις 4 που ζει ακόμη στο Ισραήλ, τη φωτο-

γράφησε πρόσφατα η Άρτεμις Αλκαλάη που φωτογραφίζει τους τελευταίους επιζώντες, βλ. έκθεση στο Ινστιτούτο Θεοβάντες «Ελληνες Εβραίοι επιζώντες από το Ολοκαύτωμα. Μια εικαστική αφήγηση». (Ιανουάριος-Μάρτιος 2016).

¹² Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο και Α. Νάρ, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, επιμ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

¹³ Charlotte Delbo, *Le convoi du 24 Janvier*, εκδ. de Minuit, Παρίσι 1961 / β' έκδ. 1978, γ' έκδ. 1995.

¹⁴ Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόυμαν, *Μίλενα από την Πράγα*, μτφρ. Τούλα Σιετή, επιμ. επίμετρο Α. Δημακοπούλου, εκδ. Κίχλη & Τα πράγματα, Αθήνα 2015.

¹⁵ Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόυμαν, *Μίλενα από την Πράγα*, σ. 11.

¹⁶ Βλ. σχετικά Ο. Βαρών-Βασάρ, «Η εμπειρία εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι –Χόρχε Σεμπρούν», *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, σ. 87-100.

¹⁷ Αναφέρεται στην εξέγερση στα κρεματόρια 3 και 4 στα οποία οι κρατούμενοι εξεγέρθηκαν στις 7 Οκτωβρίου του 1944. Οι κρατούμενοι ανατίναξαν τα κρεματόρια μετά από ολοήμερη μάχη με τους Γερμανούς φρουρούς. Σ' αυτήν την ηρωική πράξη αντίστασης συμμετείχαν και πολλοί Ελληνοεβραίοι και κάποιοι έχασαν τη ζωή τους (σ. 116-117).

¹⁸ Χόρχε Σεμπρούν, *Ο νεκρός που μας χρειάζεται*, μτφρ.-σημειώσεις-επίμετρο Ο. Βαρών-Βασάρ, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2003.

¹⁹ Βλ. το κεφάλαιο «Η χειραφέτηση: Οι ιουδαίο-εθνικοί», στο βιβλίο του Εντγκάρ Μορέν, *Ο νεοεθνικός κόσμος και το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2006, σ. 59-75.

²⁰ Το συγκεκριμένο βιβλίο μπορεί να αποτελέσει ένα εξαιρετικό εργαλείο στα χέρια των Ελλήνων εκπαιδευτικών που επιχειρούν το δύσκολο εγχείρημα να διδάξουν για το Ολοκαύτωμα, και που όλο και πληθαίνουν, καθώς η κάθε μία σελίδα του αποτελεί από μόνη της το έναυσμα ενός χωριστού μαθήματος και θέτει άπειρα επί μέρους θέματα προς πραγμάτευση (για πληροφορίες σχετικά με το βιβλίο, μπορεί κανείς να επικοινωνήσει με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

²¹ Annette Wiewiorcka, *L'ère du témoin*, εκδ. Plon, α' έκδ. 1998, β' έκδ. εκδ. Fayard / Pluriel, Παρίσι 2013, σ. 169.